

Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры / В.М.Зубарь, А.В.Буйских, Е.А.Кравченко, М.В.Русяева. – К.: Академперіодика, 2005. – 625 с.

Рецензована книга, яка вийшла у кінці 2005 р., підбиває основні підсумки вивчення історії й культури однієї з чотирьох великих античних держав, що існували на території України. Ця праця разом із томом «Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э.», виданим у 2004 р., містить всебічне дослідження більшості відомих нині джерельних свідчень про еллінську колонію, що, за словами Плінія Старшого, вирізнялась «особливим блиском серед інших міст усєї цієї області внаслідок збереження там грецьких звичаїв».

Книга складається з вступу, дев'яти розділів, висновків, докладного англійського резюме, великого списку наукової літератури та архівних джерел. Особливо варто відзначити чудовий підбір різноманітного ілюстративного матеріалу і наголосити на тому, що за цим стоїть дуже копітка й трудомістка праця. Серед понад ніж 300 ілюстрацій більшу частину справедливо посідають фотографії та прорисовки численних археологічних знахідок. Поряд з ними читач бачить велику кількість карт, планів, реконструкцій, а також портрети вчених, котрі зробили найбільший внесок у вивчення історії, археології й епіграфіки Херсонеса. Поліграфічні можливості видання не у всіх випадках змогли забезпечити належну якість репродукцій, що втім не так уже й важливо, бо в цій книзі ілюстрації мають не лише тільки художнє значення. Вони коментують текст, дозволяють краще зрозуміти його, а у ряді випадків навіть критично оцінити текст видання.

Вся ця праця виконана під керівництвом д. і. н. В.М.Зубаря, котрому належить не один десяток статей, кілька монографій та науково-популярних книжок, присвячених

Херсонесу. Ним же написано основну частину всього тексту цієї праці, виданій завдяки його енергії й вмінню зібрати колектив авторів.

Перший розділ про природні умови і населення Західного Криму до появи там греків виконано Е.А.Кравченко, котра ще тільки розпочинає свій шлях у науці. Розділ про містобудівництво та архітектуру належить А.В.Буйських – одному з кращих на Україні спеціалістів у цій галузі. Автором розділу «Культура й пам'ятки образотворчого мистецтва» стала мистецтвознавець М.Русяєва. В написаних В.М.Зубарем розділах докладно розглянуто політичну і воєнну історію, економіку, державний устрій і релігію Херсонеса. Всі тексти спираються здебільшого на результати археологічних досліджень, а також на вивчення свідчень херсонеських написів та нечисленних згадок про нього у творах античних письменників.

Автори праці не лише викладають свої погляди на те чи інше питання, а й наводять також інші думки, часто піддаючи їх переконливій критиці. Таким є питання про походження і характер культу Діви – головної богині Херсонеса. Аргументовано доводиться, що вона була іпостасю грецької Артеміди, й виявлено неспроможність спроб деяких дослідників останнім часом відродити колись поширену навіть серед відомих дослідників думку щодо запозичення культу Діви від сусідів-таврів. Однак у деяких випадках думки, що не відповідають поглядам авторів, відкидаються без достатніх доказів хибності тверджень опонентів. Це стосується дати заснування Херсонеса, віднесеної тепер до третьої чверті VI ст. до н. е., тобто на сто років назад, ніж вважали раніше. На користь цього наведено досить вагомі аргументи, але вони не переконують скептиків. Наприклад, чому карбування власної монети (а це одна з найважливіших ознак самостійного поліса-держави) починається в Херсонесі більше, ніж через століття після його заснування, тоді як у сусідніх Ольвії та Пантікапеї – лише через кілька десятиліть після появи перших колоністів. В опонентів існують й інші сумніви, про яких у книжці навіть не згадано.

Варто схвалити докладні екскурси в історію сусідів Херсонеса – таврів і скифів, а також характеристику їхніх культур. Це важливо для поглибленого уявлення про життя держави, що існувала протягом усієї античності у тісному оточенні варварів, котрі постійно їй загрожували набігами та війнами. Особливості взаємин Херсонеса зі своїми сусідами добре описані в книжці.

Розділ про містобудівництво відтворює обличчя єдиного у Північному Причорномор'ї античного міста із задалегідь задуманим регулярним плануванням, яке здійснив архітектор, котрий належав до знаменитої школи Гіпподама Мілетського. Духовне та культурне життя херсонеситів схарактеризовано в розділах «Релігійний світогляд» і «Культура й пам'ятки образотворчого мистецтва». Перший з них вирізняється цілком обґрунтованим поглядом на релігію жителів держави як одну з модифікацій відповідних уявлень еллінів, що не відчули в Херсонесі скільки-небудь помітного впливу варварів. У цьому плані є показовими вже згадана дискусія про походження верховної богині Херсонеса, а також інтерпретація значення антропоморфних надгробків та скорчених поховань. Довгий час їх вважали належними варварам або херсонеситам, котрі перейняли їх риси поховального обряду і світогляду. Тепер же переконливо доведено, що все це вкладається у межі грецьких звичаїв, які відомі не лише в середовищі херсонеситів.

У розділі про мистецтво майже весь текст присвячено скульптурі, розглянуто також мозаїку та водночас відсутнє пояснення, чому нічого не сказано про інші численні його види. З тексту ясно, що для автора важливі насамперед не орнаментальні, а сюжетні композиції, які висвітлюють культуру Херсонеса. Але ж вони присутні на розписній кераміці, ювелірних виробках, що відбивають смаки й знання міфології різних шарів населення. Особливо виразними в цьому плані є зображення на численних особистих печатках, вирізьблених на напівдорогоцінних каменях та металевих персях. У розділі названо видатні твори монументального мистецтва, однак вони існували і в прикладному. Такими є, наприклад, золота діадема з геракловим вузлом та фігуркою сирени, що грає на лірі, або золоті сережки IV ст. до н. е., прикрашені мініатюрними фігурками Ніки, котра править квадригою, двох жінок, що грають на кіфарах, і голівками грифонів. Ці чудові за технікою та художніми якостями прикраси належать до улюблених ювелірних виробів заможних жінок, які жили у різних частинах грецької ойкумени. Отже, ми маємо прекрасний приклад знання міфології, уявлень про обереги й того, як до Херсонеса проникали риси, характерні для культури всіх греків того чи іншого періоду історії, в даному разі раннього еллінізму.

Всі розділи книжки наповнено великою кількістю посилань на наукову літературу. Загалом це заслуговує на позитивну оцінку. Але автори не уникли не найкращого, поширеного нині принципу посилатися переважно на найновіші праці, хоча у багатьох випадках це не коректно. Наприклад, при згадці про твір Деметрія з Каллатіса як джерела опису Північного Причорномор'я в Псевдо-Скімна необхідно посилатися на дослідження М.І.Ростовцева – його працю «Скіфія і Боспор», а не на Г.С.Русяєву, котра просто повторила висновок видатного вченого. Коли йдеться про значення законів та красномовства в Афінах, є небажаним посилання на одну сторінку якоїсь сучасної праці. Натомість потрібно посилатися на висловлювання про це у Демосфена, Ісократі, Есхіна й інших афінських ораторів і політичних діячів.

Посилання на античних письменників часто запозичено з якихось не завжди компетентних сучасних праць. Чітко видно, що, роблячи останнє, автор не спромігся зазирнути навіть до російського перекладу, не кажучи вже про його оригінальний текст. Але ж використання перекладів у науковому виданні взагалі неприпустиме. Наведу лише один, на жаль, не поодинокий приклад. На с.51 написано, що Гекатей Мілетський «вперше згадує Керкінітиду, а Кримський півострів уявляє у вигляді напнутого скіфського лука (Gec. [sic!] fr.153; Steph. Byz. Fr.163; Amm. Marc. XXII, 8)». В одному цьому реченні багато помилок.

По-перше, Гекатей уявляє у вигляді скіфського лука обриси не Кримського півострова, а всього Чорного моря. По-друге, – не у вигляді напнутого лука, а в його неробочому стані, тому що тоді тятива є прямою. Таким уявляли південне узбережжя моря, а на північному березі Крим був виступом, характерним саме для скіфського, а не грецького лука. По-третє, скорочення Gec. викликає здивування, так що одразу не зрозумієш, що йдеться про Гекатея. Адже його ім'я в латинізованій формі скорочується як Нес. Словник Стефана Візантійського зберігся не в фрагментах, тому посилатися слід на словникове слово, під яким подана та чи інша звітка, а номери фрагментів Гекатея, як підозрює автор цієї рецензії, взяті з видання «Fragmenta historicum graecorum» XIX ст., хоча існує ще видання XX ст. з іншою нумерацією фрагментів.

Коли автори виходять за межі історії, власне, Тавріки, відчувається їхня недостатня освіченість у галузі давньої культури. Наприклад, до жодного періоду античної історії не можна застосувати твердження, ніби пергамен був дешевшим від папірусу. Насправді, винайдений у II ст. до н. е. пергамен навряд чи взагалі потрапляв до Херсонеса в розглядуваний час. Протягом усієї античності він був достатньо дорогим матеріалом. Не випадково бібліотека I ст. н. е., віднайдена в заможному будинку при розкопках у Помпеях, складалася з папірусних сувоїв. Серйозно ж говорити про можливість застосування пергамену при навчанні в школі не доводиться. Навпаки, папірус за елліністичної доби зробився порівняно недорогим, і, певно, цим можна пояснити зникнення у Херсонесі більш-менш докладних записів на черепках після III ст. до н. е.

Звертаючись до мови херсонеситів, слід було б не обмежуватися загальними реченнями, а навести хоч би один факт, наприклад, із знаменитої херсонеської присяги. В її основі вже існують риси загальногрецького койне, що й відбилося в огласовці закінчень деяких іменників, так що вже у III ст. до н. е. херсонесити розмовляли вже на чисто дорійському діалекті. В зв'язку з лінгвістичними питаннями необхідно сказати, що у російському тексті книжки помилки майже відсутні. Зате їх багато в іноземних словах, особливо латинських. Наприклад, їх відразу дві у невеликій цитаті з Плінія. Низка помилок розкриває слабе знайомство авторів з елементарними правилами давніх мов. Так, у латинській назві зведення написів В.В.Латишева місце видання «виправлене» написанням Petropolis, тоді як вірно Petropoli, тому що тут має бути не іменний відмінок, а аблятивус місця. Подив викликає і те, як розкрито скорочення IG.

При тому, що у виданні існує низка помилок та недоліків, воно в цілому заслуговує на позитивну оцінку. Книжка є серйозним внеском до науки про минуле Криму. Перед читачем розгортається складна й різнобарвна картина важливого періоду історії одного з кращих античних і середньовічних пам'ятників на території України. До цієї праці, по-за сумнівом, постійно звертатимуться історики, археологи, викладачі вузів та шкіл, а також усі шанувальники античної історії.

М.В.Скржинська (Київ)